

יהודי רוסיה בימי הביניים

למתודולוגיה של המחקר

אלכסנדר קוליק

בעשורים האחרונים נתרבו המחקרים העוסקים בידיעות על מגעים תרבותיים בין יהודים לנוצרים המופיעות ביצירה הספרותית הסלאווית-המזרחית מימי הביניים.¹ אפשר שהידיעות המפוזרות הללו, ההולכות ומצטברות בידינו, ואשר זקוקות עדיין למחקר רב, משקפות מציאות תרבותית מיוחדת שאינה מתועדת באותה תקופה באזורים אחרים. ברם כל חוקר הפונה לחומר זה נתקל בבעיה שעובדת הימצאותם של שרידי הפעילות התרבותית של יהודים ברוסיה הקדומה עומדת בסתירה לעדויות על עצם נוכחותם בה. חלק מן החוקרים מטילים ספק בעובדת קיומו של יישוב קבע של יהודים ברוסיה, והידיעות המעטות על כך נתפסות לפעמים כחסרות ערך היסטורי. על כן לחקר כל בעיה הנוגעת ליהדות רוסיה הקדומה יש להקדים את השאלה הבסיסית: האם היה ברוסיה יישוב יהודי קבוע?

במחקר רווחות הערכות קיצוניות באשר לאוכלוסייה היהודית הקדם-אשכנזית ברוסיה הקייבית: מניסיונות היפר-ביקורתיים לשלול את עובדת קיומה² ועד להגזמה בלתי מוצדקת בדבר גודלה ותפקידה.³ לקיצוניות של שתי הדעות טעמים שונים: (א) ניסיון להתאים את המסקנות לתפיסות מחקריות המתייחסות לתחומים רחבים יותר – למשל ברנרד דב ויינריב קשר את נושא יהודי רוסיה לתפיסתו בדבר ההומוגניות האשכנזית של יהדות פולין,⁴ וחוקרי כוריה חיפשו אחר מורשתה באזור;⁵ (ב) טעמים אידאולוגיים – לדוגמה חוקרים יהודים-רוסים במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים רדפו אחר לגיטימציה בחברה הרוסית על ידי הוכחת 'אותנטיות' יהודית ברוסיה;⁶ (ג) והטעם העיקרי: היכרות חלקית עם המקורות – לדוגמה במחקרים עכשוויים המסתמכים על חומר רוסי או יהודי בלבד⁷ או במחקרים מיושנים שנעשו לפני פרסום מקורות חשובים, כמו ממצאי הגניזה הקאהירית.

הקייטוב בין ההערכות השונות במחקר מתאפשר מפני שהעדויות ההיסטוריות לנוכחות יהודית ברוסיה לפני העידן הליטאי אינן רבות, והן מופיעות במקורות מגוונים, השייכים למסורות

1 ראו את מחקריהם של אלטבאואר, אלקסייב, ארכיפוב, בוריסוב, טאובה, לאנט וטאובה, משצ'רסקי.

2 ויינריב, ראשית; ויינריב, יהודי פולין, עמ' 19-22; צ'קין, תפקיד; צ'קין, ניתוח.

3 הרקבי, חדשים, עמ' 99; קוצ'רה; ברץ; פולק, עמ' 255-275.

4 ויינריב, ראשית; ויינריב, יהודי פולין, עמ' 19-22.

5 פולק, עמ' 255-275.

6 הדגם הזה נהפך במחקרים רוסיים חדשים, כאשר חוקרים רוסי-נוצרים רוצים לראות בשיתוף פעולה תרבותי בין יהודים לרוסים עדות לרמת התפתחות תרבותית של רוסיה הקייבית. ראו: משצ'רסקי; אלקסייב, תרגומים; אלקסייב, קשרים; טופורוב, עמ' 340-357.

7 צ'קין, תפקיד; צ'קין, ניתוח.

בלתי תלויות ואף לתרבויות שונות. המקורות הפנימיים (רובם ככולם עבריים) לתולדות יהודי רוסיה בין המאה העשירית למאה הארבע עשרה כוללים התכתבות דיפלומטית ועסקית מכוריה וביזנטין וספרות הלכתית מאשכנז.⁸ המקורות הרוסיים עשירים יותר ומתייחסים לסוגות (ואנרים) שונות, וביניהן: היסטוריוגרפיה, חקיקה אזרחית וכנסייתית, הגיוגרפיה, קטעי פולמוס אנטייהודי מסוגים שונים של ספרות כנסייתית,⁹ תרגומים מעברית לסלאווית (ואולי גם שרידים טקסטואליים אחרים של דרשיה תרבותית בין יהודים לרוסים).¹⁰ חלוקת המקורות לקבוצות ותת-קבוצות הייתה למכשול בהתקדמות המחקר בנושא, כי רוב החוקרים לא שלטו בכלים לחקר של מלוא החומר. וכך נעלמה מעיניהם העובדה שמקורות פנים-יהודיים וחיצוניים לפעמים מאמתים זה את זה, בהביאם את אותו מידע באופן בלתי תלוי, וזאת לא רק בקביעת עובדת קיומו של יישוב יהודי ברוסיה, אלא גם בציון תופעות ספציפיות.

הבעיה העיקרית של המחקר בתחום זה נובעת אפוא מהיעדר גישה אינטגרטיבית לעדויות. לא נמצא מחקר שבו נדונים באופן מאוזן שלושת המרכיבים הקיימים: (א) ידיעות היסטוריות ישירות של סלאוויים; (ב) ידיעות היסטוריות ישירות של יהודים; (ג) טקסטים סלאוויים שלכאורה אינם מהווים תיעוד היסטורי, אך למעשה הם פרי עבודה משותפת (במידה זאת או אחרת) של יהודים וסלאוויים, וניתן לנסות ולשאוב מהם מידע על יהודים מן האזור והתקופה שבהם נוצרו. בעבודה זאת אביא שתי דוגמאות לגישה האינטגרטיבית הנחוצה. בדוגמה הראשונה אציג הקבלה של עדויות המפוזרות במסורת היהודית והסלאווית, וזאת לצורך בירור סוגיית נוכחות היהודים באחד האזורים של רוסיה הקדומה. בדוגמה השנייה אשלב בדיון גם עדויות עקיפות הטמונות ביצירה התרבותית של שני העמים, וזאת לשם בחינה מחודשת של בעיית מוצאם של יהודי רוסיה הקדומה.

א. עדות חיצונית מול עדות פנימית

עיקר הידיעות על קיום יישוב יהודי במזרח אירופה¹¹ לפני ההגירה ההמונית מאשכנז באות משטחים שסופחו לליטא במהלך המאה השלוש עשרה והארבע עשרה, דהיינו מן הדוכסויות הדרומיות-מערביות של רוסיה,¹² שהיו מאז לחלק אינטגרלי של דוכסות ליטא ומאוחר יותר

8 לאיסוף של רוב המקורות העבריים ראו: קופפר ולויצקי (על המקור הארכאולוגי היחיד – המצבה מגליציה מהמאה הארבע עשרה, שלא השתמרה, ראו: צ'נקלובסקי, עמ' 201). גם באזורים הסמוכים לתחום הנדון (לדוגמה בקרים) לא נמצאו עד כה עדויות כתובות עם תיאורן אמין הקודמים למאה הארבע עשרה.

9 ניסיונות לאיסוף או אפיון כולל של מקורות רוסיים ראו: מלישווסקי; ר"ב, עמ' 54-65; גסן, א, עמ' 1-16; ברלין, גורל, ברלין, קייב, עמ' 113-154; רויטהגברונסקי; ברץ, ברון, ג, עמ' 213-221; ויינריב, ראשית; אטינגר, רוסיה; בירנבאום, עדויות; פריצק, יהודים; צ'קין, תפקיד; פרסוטון-מורט.

10 אלקסייב, תרגומים; אלקסייב, קשרים; לאנט וטאובה, תרגומים; טופרוב, עמ' 340-357. וראו גם להלן, סעיף ב.

11 מזרח אירופה לפי ההגדרה המסורתית הצרה, דהיינו שטחי ממלכת פולין-ליטא בעת צמיחתה.

12 המושגים העבריים 'רוסיה' (המתועד במקורות העבריים בתקופה הנדונה בצורות כתיב שונות כרוס'יא/רושיא/רושיאה) ו'רוסיה הקדומה' תואמים בעבודה זו את 'Rus' בלועזית, Old Russia באנגלית, ר' drevnjaja Rus' ברוסית. הכינויים האלו משמשים להגדרת המציאות האתנית והמדינית בימי הביניים, בשונה מ'Russia, Rossia, Rußland' וכדומה, המכוונים לתקופות מאוחרות יותר.

פרט מתוך מכתב קייב שבו מצוין שם העיר 'קייוב' (קייב) בעברית.
באדיבות ספריית אוניברסיטת קימברידג' (T-S 12.122)

של הקונפדרציה הפולנית-הליטאית.¹³ שטחים אלו כללו את המרכזים הישנים והחשובים ביותר של רוסיה הקדם-מונגולית הקייבית, שבהם תועדה הנוכחות היהודית החל מן המאה העשירית.

עם הכיבוש המונגולי במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה נעלמות ידיעות על יהודי רוסיה (כפי שאבהיר בהמשך, הן מצטמצמות לשטחה של דוכסות גליציה-והלין, שבגלל מיקומה המערבי נפגעה פחות מהפלישה המונגולית).¹⁴ מתום הכיבוש הליטאי ברוסיה וחלוקת גליציה-והלין בין פולין לליטא, באמצע המאה הארבע עשרה, לא נמצא כל אזכור לאוכלוסייה יהודית מקומית ברוסיה הצפונית-מזרחית – המוסקוואית לעתיד. במקורות מרוסיה מדובר מעתה רק על יהודים הבאים אליה מן החוץ,¹⁵ זאת כנגד הריבוי היחסי של ידיעות מליטא ומפולין מאותה תקופה על יהודים.¹⁶ אזכורים של רוסיה/רושיא/רושיאה במקורות יהודיים מאשכנז מן התקופה מכונים כנראה גם הם לרוסיה הליטאית, שעדיין הוגדרה כרוסיה גם במקורות לועזיים רבים.

- 13 ידיעות אחדות באות מעבר לתחום המוגר: (א) אזכור של יהודים בצפון-מזרח רוסיה, בדוכסות ולדימיר-סוזדל, היורשת הפוליטית של קייב, ראו: פסר"ל, ב, עמ' 114-115; ה, עמ' 164-165; (ב) ידיעות על נוכחות יהודית בפולין, בעיקר בדרכי המסחר בין אשכנז לרוסיה, לפני סיפוח שטחי רוסיה והגירה המונית מאשכנז, ראו: ויינריב, יהודים; תאישמע, תולדות; תאישמע, ידיעות.
- 14 להוציא את האזכור של המלוה היהודי 'אשר [עם גאצינה הטטרי] הכביד מאוד על עיר קאשין בשנת 1321, והוא הוגדר כתושב לא מקומי; ראו: פסר"ל, טו, עמ' 414.
- 15 ראו בכרוניקות רוסיות: שנת 1445 – יהודים כסוחרים זרים בנובגורוד (פסר"ל, ג, עמ' 240; ד, עמ' 124; יז, עמ' 187); שנת 1471 – יהודים באים עם הדוכס מיכאילו אולקוביץ מקייב (שם, ד, עמ' 235); שנת 1490 – רופא יהודי הוזמן לחצר מוונציה (שם, ו, עמ' 37, 239). יהודים מליטא ומקרים נוכרו גם בהתכתבות דיפלומטית של איוון השלישי, ראו: ר"נ, עמ' 8477.
- 16 ברשדסקי, ר"נ, עמ' 68 ועד סוף הכרך; הרקבי, חדשים, עמ' 17-6.

נוכחות יהודים בוהלין מתועדת במקור רוסי אחד, בכרוניקה 'איפטיבסקאיה', בהתייחס לשנת 1288 (6796).¹⁷ אביא את הקטע בתרגום:

ובכו עליו [על הדוכס ולדימיר וסילקוביץ' מוולדימיר שבוהלין] רוב תושבי ולדימיר, גברים, נשים וטף, גרמנים [או 'זרים' ככלל], תושבי נובגורוד ותושבי סורוג' [סוגדיה שבקרים]. ויהודים בכו כבעת כיבוש ירושלים כאשר הובלו לשבי בבבל. ו[בכו] עניים ואביונים, נזירים ונזירות, כי היה נדיב לכל העניים.¹⁸

יש מפרשים שהיהודים נזכרים כאן בתור סוחרים בין שאר הזרים.¹⁹ ברם קהילות ולדימיר וחולם (חלם) שבוהלין מוזכרות במקור יהודי מאשכנז, גם הוא מסוף המאה השלוש עשרה, שמדובר בו בפרשת כפיית גט:

ומסר הבעל את הגט מידו ליד שמואל הכהן ואמר אני עושה אותך שליח להוליך גט לאשתי במקום שהיא תהיה עד שתקבל הגט מידך. ולבסוף שלחנו אחר האשה והשליח שתתגרש כאן לולאדימיר וזרזנו עליו שיהא מגרש בעצמו ולא רצה וגם בעיר חולם גזרנו לשגר אחריו...²⁰

יהודי ולדימיר הוזכרו גם בשני מקורות מוקדמים יותר, באחד מדובר על הרדיפה שבה נתקל סוחר יהודי מוולדימיר בעת ביקורו בקלן, והאחר מביא עדות על ביקורו של יהודי בשם שלמה בר יצח' (המזוהה על ידי מעתיק מאוחר עם רש"י) בקהילת ולדימיר:

[א] ויהי בימי וילפש ההגמון וי היה לנו בימיו. כי בשנת ד"א ותתקל"א [1171] באו ב' יהודים לקלונאי שם אחד ר' בנימין הנדיב מוולדימיר ושם הב' ר' אברהם הסופר מקרנצן.²¹

[ב] והי לך לשו[ן] רש"י ז"ל: אני שלמה בר יצח'קן הייתי ברוסיה ביולדמיר, ובט' באב אירע ברית מילה והיה שם ר' דוד בר חסדאי ור' אברהם ור' סיני בנו ור' שמשון ור' יוסף מן גוש חלב והורו משם הגאוני[ם] הקדמוני[ם] שלא למולו בשחרית בזמן שאומרי[ם] קינו[ן].²²

השמות סיני ושמשון, המופיעים בעדות זו, היו נדירים באותה תקופה (והשם סיני, ככל הידוע לי, אינו מתועד אצל יהודי אשכנז), אך שניהם מופיעים גם בין החתימות במכתב מקיב הכורית מן המאה העשירית (ראובן בר שמשון וסיני בר שמואל).²³ השם סיני מופיע גם אצל

17 שנת 6796 לפי ה'מניין של קונסטנטינופול, המקובל גם בהיסטוריוגרפיה הרוסית של ימי הביניים.

18 פס"ל, ב, עמ' 220.

19 ציקין, ניתוח, עמ' 39.

20 שו"ת מהר"ח אור זרוע, סי' קנז; הובא על ידי: תאשמע, תולדות, עמ' 361-362.

21 'ספר הזכירה' לר' אפרים בן יעקב, ראו: הברמן, עמ' 128.

22 כ"י פריז, הספרייה הלאומית, heb. 380; הובא על ידי: גרוסמן, עמ' 135.

23 מכתב קיב, כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.122, שורות 25-26, 29; ראו: גולב ופריצק,

עמ' 14, ראו גם: שם, עמ' 26, הערה 20.

ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) כשם תלמידו הרוסי בטוליטולא (טולדו) בתוך 'עדות על תלמיד אחד שמת והותר [לאשתו לינשא]: 'ידוע לכל בני חבורתנו שמיום בואו לכאן לא בא שום אדם ללמוד לכאן ששמו ר' אשר אלא אותו רבי אשר בר רבי סיני והוא היה מארץ רוסיה... בא מארצו ולמד פה אצלנו...'²⁴

בחלק מן המקורות העבריים שבהם נזכרת ולדימיר לא ברור על איזו עיר מדובר, כי הרי היו כמה ערים, וביניהן מרכזים חשובים, בשם זה. לפיכך אין לזלזל בעדות נוספת מוולדימיר שעל קליאזמה בסודל, ויש באפשרותנו לבחון גם אותה לאור העדויות היהודיות. אנבאל איסין (Anbalū Jasinū),²⁵ 'הממונה על הבית' של הדוכס אנדריי בוגלובסקי, הוגדר כיהודי (židovinū) על ידי בר שיחו בטקסט המובא בכרוניקה 'אפיטיבסקאיה' בהתייחס לשנת 1175 (6683). בכרוניקה מסופר על רצח אנדריי בוגלובסקי, 'הדוכס הגדול' של ולדימיר וסודל, שבוצע על ידי מקורביו. אחרי הרצח מצא את הגופה קוזמישצ'ה (Kuzmišche) מקייב, עבדו הנאמן של הדוכס:

ויבוא אנבאל איסין, הממונה על הבית, נושא המפתחות לכל בית הדוכס, אשר נתן בידו את הכול. ויאמר ויצעק אליו קוזמישצ'ה: 'אנבאל, האויב! תן שטיח או דבר אחר כדי לרפד או לכסות את אדונינו', ויאמר אנבאל: 'לך מזה! נשליכהו לכלבים'. ויאמר קוזמישצ'ה: 'הוי, הכופר! כבר להשליכו לכלבים? הזוכר אתה, היהודי, באיזו שמלה באת? עתה עומד אתה לכוש קטיפה, והדוכס שוכב ערום. הנני מתחנן לפניך, ורוק לי משהו!', ויזרוק לו שטיח ומעיל.²⁶

שני שיקולים הביאו לשלילת זיהוי של אנבאל כיהודי: כינויו האתנופורי (לפי שם העם הקווקזי) 'איסין' (jasinū) והשימוש בכינוי 'היהודי' (židovinū) בהקשר של מילות גנאי אחרות, המאפשר להניח שגם הכינוי בא כאן בשימוש פורטיווי (כמילת גנאי). אך למעשה המילים židū/židovinū/židinū אינן ידועות בשימוש כמילות גנאי לפני המאה השמונה עשרה, ומבחינה זאת אין הן שונות ממילים אחרות במשמעות זוהי וללא קונוטציה שלילית (iudej, evrejanin).²⁷ ואילו המילים jasū/jasinū סימנו ברוסית את עם האלנים.²⁸ גרים אלנים (או יהודים ממוצא אלני) נזכרים בכתובת מצבה עברית מקרים:

זאת המצבה של

ר' משה אלני

נע בכ יוסף אלנני

24 טור, אבן העזר, סי' קיה; השור: תאשמע, תולדות, עמ' 366-367. ראו גם: אמרץטדה.

25 כל הטקסטים הסלאוויים מובאים כאן בתעתיק לטיני.

26 פסר"ל, ב, עמ' 114-115.

27 רבות הדוגמאות לשימוש במילה בהקשרים שאינם מתאימים להבעת זלזול לפחות עד המאה השבע עשרה. תיעוד ראשון של שימוש פורטיווי אפשרי במילה ניתן לייחס לחיבור 'המקרא של אלישבע' עשרה. (Elizavetinskaja Biblija) מהמאה השמונה עשרה; ראו: ברלין, קייב, עמ' 148-149; ברנבאום, בעיות; קליר.

28 ארטמנוב, עמ' 359 וספרות שם.

דף מתוך 'תעודת שכטר' שבו מוזכר מלך אלן, המאה העשירית.
(T-S Misc. Box 35, No. 38)

תהי נפשו צרורה

בצרור החיים את

ה'א' והיתה מנו[ח]תו

כבוד בשנת תר'

יִזְלִיצִירָה²⁹

וכן במכתב של יהודי כורי מן המאה העשירית הידוע בשם 'תעודת שכטר':

מֶלֶךְ אֵלֶּן הִיָּה בַעֲזֹרֶת [אֲנָשֵׁי קֶזֶר כִּי]

מקצתם היו שומרים תורת היהודים³⁰

ובהמשך המידי של הסיפור בכרוניקה הרוסית יש עדות נוספת על נוכחות יהודים בחצר הדוכס:

ויעטוף [קוּמִישְׁצ'ה את גַּפְת הָדוּכס] ויביאהוּ לַכִּנְסִיָּה ויאמר: 'פִּתְחוּ לִי אֶת הַכִּנְסִיָּה', ויאמרו: 'זָרוּק אוֹתוֹ בַּכִּנְסָה. מַה־יִּדְאָתְךָ?', כִּי הָרִי כָּבֵד הִשְׁתַּכְּרוּ. ויאמר קוּמִישְׁצ'ה: 'אֲדוֹנִי, נִעְרִיךָ כָּבֵד אֵינֶם מְכִירִים בָּךְ! וְהִי וַיִּבְאוּ סוֹחְרִים מִקּוֹנְסְטַנְטִינוֹפּוֹל וּמֵאַרְצוֹת אַחֵרוֹת וּמֵאַרְץ רוֹסִיָּה וְרוֹמִי וְכָל נֹצְרִי וְכָל פִּגְגִּי, וְתֹאמַר: "הִבִּיאוּהוּ לַכִּנְסִיָּה וּלְחֹדְרִים!", כְּדֵי שִׁירְאוּ אֶת הַנְּצֻרוֹת הָאֲמִתִּית, וְיִתְנַצְרוּ בּוֹלְגֵרִים וַיהוּדִים, וְכָל הַפִּגְגִּים בְּרֹאוֹתֶם אֶת כְּבוֹד ה' וְהֹדֵר הַכִּנְסִיָּה. וְהֵם מְבַכִּים אוֹתְךָ יוֹתֵר מֵאַלֵּה אֲשֶׁר אֵינֶם מְרִשִּׁים לָשִׁים אוֹתְךָ בַּכִּנְסִיָּה'.

תיאור זה מזכיר את תיאור האבל של היהודים על הדוכס ולדימיר וסילקוביץ, מוולדימיר שבווהלין שהבאתי לעיל.³¹ אילולא היו בידינו ידיעות מקבילות על נוכחות היהודים במקום אפשר היה לפרש את תיאורי אבלם של יהודי הגולה על שלט זר בשני המקרים כטופוס ספרותי הידוע עוד מהספרות העתיקה.³²

29 חוולסון, 'עמ' 361, מס' 87; ר"ג, עמ' 14; וראו ציור אצל: ברלין, רוסיה, עמ' 33. חוולסון אימת את תיאור הכתובת: פ ונ, ז, א, ו, 'Wegen der alterthümlichen Form der Schrift, besonders der Buchstaben, sowie auch wegen der völligen Verschiedenheit des Schriftcharakters in diesen Inschriften von den Inschriften des XV. Jahrhunderts sehen wir uns genöthigt, das Datum תר"ז für echt zu erklären und diese Inschriften in das Jahr 857 zu setzen... Die beiden in der Inschrift #87 erwähnten Juden mit dem Beinamen Alani mögen wohl Eingewanderte aus dem Lande der Alanen im Kaukasus 'der untere Fuss im כי התאריך הוא 1457 (הר"י), ולאור העדויות על תיקוני "tav" des Datum ihm damals als etwas neu vorkam' (חוולסון [שם]), הדין המעודכן ביותר במצבה, המבוסס התאריכים בכתובות מקרים, תיאורו נראה היום סביר יותר. הדיון המעודכן ביותר במצבה, המבוסס גם על עדות ראיה, עומד להתפרסם על ידי דן שפיא, ספר ציפוט קלעה (מחקרי קהילה קראית), נספח לפרק י.

30 כ"י קימברייג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. Box 35, No. 38, דף ב ע"א, שורות 6-7; ראו: שכטר; קוקובצוב, עמ' 33-36; גולב ופריצק, עמ' 96-100.

31 פסר"ל, ב, עמ' 220.

32 השוו: סוטוניוס, חיי הקיסרים, א, 85, 5.

על סמך דיונים כאלה ניתן לאמת את נוכחותם של יהודים ברוסיה הקדומה, אך אין בהם כדי לברר מה הייתה השייכות העדתית של יהודים אלה, דהיינו מה היה מוצאם ואופי תרבותם.³³

ב. עדות 'ישירה' מול עדות 'עקיפה'

בירור מוצאם של יהודי רוסיה הקדומה מהווה בעיה מרכזית להגדרת מקורותיה של כלל יהדות מזרח אירופה. ניתן לקבוע שבאמצע המאה הארבע עשרה תם עידן ההווה הנפרדת של יהודי רוסיה לפחות מבחינה מדינית, וייתכן שגם תרבותית, והחל תהליך היטמעותם בקרב נושאי תרבות אשכנז שבאו לפולין ולליטא ממערב. כך שהרבה לפני חלוקת פולין במאה השמונה עשרה והתחלת גלגל חדש בתולדות יהודי רוסיה, נמצאה באזור אוכלוסייה יהודית בעלת תרבות אשכנזית אחידה וכמעט ללא זכר למסורת ייחודית של אבותיה.³⁴ האם מסורתם של יהודי רוסיה הקייבית הייתה שונה בהרבה מזאת של יהודי אשכנז? אם כן, מה הייתה מסורת זו? מה מוצאו של היישוב הזה? מה היה גודלו היחסי בין שאר מרכיבי יהדות פולין-ליטא? אין בידינו היום תשובות חד-משמעיות על שאלות יסוד אלה, אף שכבר דשו בהן החוקרים, שהרי אנו מסתמכים על מקורות מעטים מאוד. בשל דלות העדויות על תנועות אוכלוסייה יהודית בתקופה ובאזור הנדונים, יש להסתמך על מאפיינים תרבותיים בלבד, שגם הם אינם בהכרח מצביעים על המוצא של כל הקבוצה הנדונה. אביא כאן חומר האמור להעשיר במקצת את אוסף המקורות הדל העומד לרשותנו, ואציג את תרומתו להערכת האפשרויות השונות שהועלו במחקר לזיהוי אופי תרבותם של יהודי רוסיה ובעקבות זאת לכירור מוצאם.

ההשערות הרבות על מוצא יהודי רוסיה הובאו בפירוט על ידי ישראל ברלין וברנרד דב ויינריב,³⁵ ולא ארחיב בתיאור העובדות והמקורות הידועים. רוב ההשערות מציגות רק דרכים אפשריות לבואם של היהודים לשטחי רוסיה לפני היווצרותה או לאחר מכן, ללא הסתמכות על מקורות מהימנים. כך התאוריה הקווקזית, המבוססת רק על נוכחות יהודים באזור הסמוך לשטח הנדון,³⁶ או התאוריה הפרסית, המסתמכת על מקורות מהמאה השש עשרה ואפילו השמונה עשרה, אשר אמורים לספק עדות על המאה השמינית.³⁷ התאוריה הכוזרית והתאוריה הכנענית מבוססות על הנחת גיור המוני של שבטים תורכיים או סלאוויים בכוזריה, אך אין

33 להוציא מקרה אחד – הגדרתו של ר' אשר בר סיני כ'תלמיד אשכנזי חשוב' לפי מקור ספרדי המובא לעיל (טור, אבן העזר, סי' קיה; ראו הערה 24). וציינתי כבר שהשם 'סיני' אינו מתועד אצל אשכנזים באותה תקופה.

34 לשרידיה ראו עדויות מאוחרות, שמקורן כנראה במסורת שבעל-פה: לוין, עמ' 35; הרב, לשון, עמ' 7-9.

35 ברלין, גורל; ברלין, רוסיה; ויינריב, ראשית.

36 הרב, יהודים, עמ' 110.

37 לטריס, עמ' 19-20; ברלין, רוסיה, עמ' 9, 30-32.

עדויות מספקות לגיור זה, ואף אין בתאוריות התייחסות למוצאם של המגיירים.³⁸ שמות או כינויים תורכיים וסלאוויים המופיעים במכתב קייב³⁹ אינם מצביעים על המוצא האתני של נושאייהם, על אחת כמה וכמה שחלקם שייכו את עצמם לשושלות של בני לוי ואהרון.⁴⁰ וגם מן העדויות שבידינו על כך שיהודים הכירו את הלשון הסלאוויית ואף השתמשו בה אין ללמוד על מוצאם האתני. תיארוך העדויות הללו ובירור הלשון המשתקפת בהן (בחלקן כנראה ציכית) דורשים מחקר נוסף.⁴¹ שלוש אפשרויות למוצא יהודי רוסיה שיש להן סימוכין כלשהם במקורות הראויים לדיון הן: אשכנז, ארצות האסלאם וביזנטיון.

התאוריה המערבית, השולטת במדע, הותנתה כנראה על ידי המצב התרבותי בעת המחקר, והיינו אחידות דמותה האשכנזית של יהדות מזרח אירופה. התאוריה הזאת מבוססת על שתי הנחות עיקריות: הגירה מגרמניה וצרפת בימי מסעות הצלב והתיישבות בדרכי המסחר וביעדי המסחר.⁴² להנחה בדבר הגירה מגרמניה ומצרפת אין תיעוד, ובכל מקרה אין היא חלה על התקופה הקודמת למסעות הצלב. יש בידינו רק ידיעות על מסחר יהודי בין רוסיה לאשכנז (המדברות על 'הולכי רוסיה' או 'הולכי דרכי רוסיה' בין שאר ה-Ruzarii הלא יהודים) ועל ביקורים של יהודי רוסיה במערב אירופה לצורכי מסחר ולימוד או על הגירה שלהם לשם, ואין מדובר רק באשכנז אלא גם באנגליה ובספרד.⁴³ כל הידיעות הללו אינן מוקדמות מן המאה האחת עשרה – השלוש עשרה, אך נוכחותם של יהודים בשטחי רוסיה לעתיד לבוא תועדה כבר במאה העשירית. העדות המוקדמת היחידה היא הידיעה המפורסמת מן המאה התשיעית על סוחר איראדאנייה, שדרכם עברה כידוע גם בכוריה ובארצות הסלאוויית. אך ייחוס מוצאם של הראדאנים למערב אירופה עורר ספקות רבים, וייתכן שמוצאם דווקא בארצות האסלאם.⁴⁴

הגירה יהודית מארצות האסלאם לכוריה במאה התשיעית הוזכרה פעמיים (מ'ארצות האסלאם' אצל אלמסעודי;⁴⁵ מ'בגדד וכו' בספר בתעודת שכטר⁴⁶), ותמיד בסמוך לאזכור ההגירה מביזנטיון. תפוצתם של יהודים אלה בכוריה אינה ברורה, וייתכן שרוכזו בחלקים מזרחיים של שטחי כוריה שלא נכללו אחר כך ברוסיה. הקשר בין קהילות בבל לקהילות רוסיה תועד פעמיים: ר' משה תקן כתב בספרו 'כתב תמים' על ספר קראי אשר 'בא מבבל לרוסיה ומרוסיה

38 נוימן; רנן, עמ' 25; גומפולביץ; קוצירה; פולק, עמ' 255-275.

39 כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.122; ראו: גולב ופריצק, עמ' 9.

40 על שמות סלאוויים ותורכיים ראו: גולב ופריצק, עמ' 26-29, 35-40; טורפוסמן.

41 הרכבי, יהודים; ויינרייך, יידיש; יקובסון והאלה; יקובסון.

42 יוסט; גרין, ו, עמ' 69; שיפר, עמ' 19; ברוצקוס, ידיעות; השו: לבנון, עמ' 342-343.

43 ברוצקוס, ידיעות; ברוצקוס, מסחר א; ברוצקוס, מסחר ב; ברלין, קייב, עמ' 149-154.

44 גיל, עמ' 611-635.

45 אלמסעודי, מרוג; אלדייב; ראו: פלט, עמ' 212-213.

46 כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. Box 35, No. 38, דף א ע"ב, שורה 14; ראו: שכטר,

קוקובצוב, עמ' 33-36; גולב ופריצק, עמ' 96-100.

הביאהו לרגשפורק,⁴⁷ ובשו"ת לר' מאיר בן ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג מובאת תשובתו של שמואל בן עלי מבגדאד שהופנתה אל ר' משה מקיוב הידוע כתלמידו של רבנו תם.⁴⁸

התאוריה הביזנטית מבוססת על תיעוד נרחב יותר במקורות,⁴⁹ ובכוונתי להוסיף עליהם. העדויות שעליהן נסמך זיהוי מוצאם של יהודי רוסיה באשכנז עוסקות רק בקשרים הלכתיים או מסחריים, אשר כיוצא בהם ניתן למצוא בין קהילות רבות,⁵⁰ ובעדויות לזיהוי מוצאם בבבל מדובר רק בהגירה יהודית לערי כוריה ובקשר ספרותי, לעומת זאת נוכחות יהודי ביזנטיון ברוסיה באה לידי ביטוי במגוון היבטים. במקורות שבידינו מדובר על (א) אוכלוסייה יהודית-יוונית אוטונומית (ילידית) ברוסיה; (ב) הגירת יהודי ביזנטיון לשטחי רוסיה לפני היווצרותה; (ג) זיקה הדוקה בין ביזנטיון לרוסיה אחרי התנצרותה; (ד) ביקורים של יהודים מרוסיה בקהילות בביזנטיון; (ה) קשרי עסקים של יהודי ביזנטיון עם רוסיה.

א. אוכלוסייה יהודית-יוונית אוטונומית: אחד ממקורות המוצא הוודאיים ביותר של יהודי יוון בדוכסיות רוסיות הוא העיר והדוכסות טְמוּטוֹרוֹקָן (Tumutorokani) הרוסית, המזוהה במקורות יוניים עם Phanagoria ו־Tamatarakha ('סמקרק') במכתב המלך יוסף מתוך 'התכתבות יהודית-כורית', 'סמקריי/סמקרי' בתעודת שכטר, 'סמקראש אליהוד' אצל אבן אלפקיה). טמוטורוקן, הנמצאת בחוף מֶצֶר טָמָן (Taman) שבין הים השחור לים אוב, הייתה אחד המרכזים החשובים ברוסיה הקייבית, היא השתוותה בחשיבותה לקייב ולעמים אף התחרתה בה. העיר וסביבתה – שני חופי מצר טמן, שהשתייכו בעבר למלכות בוספורוס – ידועים במסורתם היהודית-ההלניסטית עתיקת הימים. המשך נוכחות היהודים במקום תועד גם אחרי העידן ההלניסטי ועד התקופה הנדונה. גם אם לא נביא בחשבון את החומר מאותן כתובות מקרים שדניאל חוולסון קבע כי אינן מזויפות,⁵¹ הרי יהודי האזור מוזכרים אצל תאופנס בהתייחס לשנת 817 (6170), שכתב על פֶּנְגוֹרִיָּה ויהודים המתגוררים שם,⁵² וכאמור אבן אלפקיה כינה את המקום 'סמקראש אליהוד'.⁵³ אין סיבה להטיל ספק בהשתייכותם של יהודי טמוטורוקן לתרבות היוונית-הביזנטית, כי למרות התקופות הקצרות יחסית של השלטון הכורי והרוסי, נמצא האזור בתחומה הפוליטי והתרבותי של ביזנטיון.⁵⁴

ב. הגירת יהודי ביזנטיון לשטחי רוסיה: ניתן להניח שנוסף על יהודי טמוטורוקן הביזנטים ירשה רוסיה גם את האוכלוסייה היהודית שישבה בשטחי כוריה לשעבר. מוצא יהודי כוריה הוגדר כביזנטי במקורות שונים. אלמסעודי הסביר את הגירתם של יהודי ביזנטיון לכוריה ברדיפות שהיו בימי רומנוס הראשון.⁵⁵ בתעודת שכטר מדובר על 'השמדה בימי רומנוס

47 כ"ץ פריז, הספרייה הלאומית, 711 hēb; למהדורה פקסימילית ראו: דן, עמ' 28.

48 אטינגר, משה.

49 ההשערה הוצגה לראשונה בעבודות של גרץ, ה, 1, עמ' 188-189; ה, 2, עמ' 166-167; וקראס.

50 ראו לדוגמה: גיטיין, עמ' 42-59.

51 חוולסון.

52 תאופנס, כרונוגרפיה; ראו: בור, ב, עמ' 357.

53 אבן אלפקיה, פְּתָאב אֶלְפִּיָּדָאן; ראו: דה חויה, עמ' 271.

54 ארטמונוב, עמ' 438-456; פריצק, מקור, עמ' 68; פריצק, יהודים, עמ' 10.

55 ראו לעיל, הערה 45.

כתובת עתיקה (כנראה) על הקיר המזרחי בבית הכנסת בתאודוסיה (כפא), קרים, 909 לסה"נ.
המוזאון הארכאולוגי, סוריה

הרשע⁵⁶ בנפרד מן הידיעה על ההגירה היהודית: 'ויחלו היהודים לבוא מן בגדד ומן כורסן ומארץ יון'.⁵⁷ וארמיניא', הנזכרת באותה תעודה כמקום המוצא הראשוני של יהודי כוריה⁵⁸ (ושוזהתה על ידי נורמן גולב ואומלין פריצק כ־Armenia⁵⁹), כנראה משמעה ביונטיון, היינו רומניא.⁶⁰ גירוש יהודי ביונטיון לכוריה בימי הרון אלרשיד מוזכר גם אצל אלדמשקי.⁶¹ בתעודת שכטר, המיוחסת ליהודי מכוריה, השתמרו גם סימני מסורת אתנוגרפית ומסורת גאוגרפית יוונית,⁶² ויש מניחים שמקורה נכתב ביוונית.⁶³

ג. זיקה הדוקה בין ביונטיון לרוסיה: אחרי התנצרותה של רוסיה התחזקו קשריה המדיניים, הכלכליים והתרבותיים עם ביונטיון. המצב החדש והקשרים בין יהודי שתי המדינות משתקפים במקורות יהודיים מן המאה האחת עשרה עד המאה השלוש עשרה. ויש להניח שהמצב הזה

56 כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. Box 35, No. 38, דף ב ע"א, שורה 16; ראו: שכטר,

קובוצוב, עמ' 33-36; גולב ופריצק, עמ' 96-100.

57 שם, דף א ע"ב, שורה 14.

58 שם, דף א ע"א, שורה 1.

59 גולב ופריצק, עמ' 107.

60 ברלין, רוסיה, עמ' 23-24, הערה 4; עמ' 30.

61 אלדמשקי, קוסמוגרפיה; ראו: מהרן, עמ' 263.

62 גולדן, עמ' 474-486.

63 קובוצוב, עמ' xxvii.

יכול היה להעניק תפקיד מסוים ליהודים בני התרבות היוונית-הביזנטית שכבר נמצאו ברוסיה או ליצור תנאים לגל הגירה נוסף. המושג 'כנען יוון' (Slavia Graeca),⁶⁴ המופיע בתשובת ר' יהודה בן מאיר הכהן בספר דינים (המאה האחת עשרה) המצוטט ב'אור זרוע' (המאה השלוש עשרה), מסמן ככל הנראה את רוסיה כדי להבדילה מארצות 'כנען' אחרות, דהיינו הארצות הסלאויות המערביות.⁶⁵ ביזנטיון ורוסיה מוזכרות בכפיפה אחת ב'אבן העזר' (המאה השתים עשרה) מאת ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצה: 'ברוסיא ובארץ יוון ודאי אדוקין שהם עושין על שעריהן ועל פתחי בתיהן ובכתלי בתיהן ע"ז'; 'עדילרין שאין בהן משום כלאים כמו שעושין בארץ יון ובקיאס [=קייב] ראיתי מהן שאין להם עור למעלה'.⁶⁶

ד. ביקורים של יהודים מרוסיה בקהילות ביזנטיות: יהודי רוסיה הוזכרו פעמיים כאורחים בקהילות ביזנטיות. במקרה אחד הם הוצגו בפירוש כסוחרים: יוגם ממקום רוסיא מזקני [הקהילה באו] הנה סוחרים ושמעו את דברי האגרת,⁶⁷ במסמך האחר לא הובהרה המטרה הראשונית של הביקור, אך ייתכן שמדובר בו בקרבה משפחתית בין יהודי רוסיה וסלוניקי: 'עסק מ' פל' בן פל' שהוא מקהל רוסיא ונתארח אצלנו בקהל סלוניקי צעירי הצאן ומצא את קרובו ר' פל' בא מירושלים... [ו]אינו יודע לא לשון הקודש ולא לשון יווני גם לא ערבי'.⁶⁸

ה. קשרי עסקים של יהודי ביזנטיון עם רוסיה: השתתפות יהודי יוון בסחר עבדים מרוסיה הוזכרה הן במקור יהודי והן במקור רוסי, המתייחסים שניהם למאה האחת עשרה.⁶⁹ צירוף הידיעות המובאות לעיל מאפשר להניח נוכחות פיזית ופעילות כלכלית של יהודים ממוצא ביזנטי ברוסיה. חוליה שחסרה עד כה היא ביטוי לנוכחותם בפעילות תרבותית.⁷⁰ ברור שאין לצפות להתקדמות המחקר בתחום ללא תוספת מקורות חדשים, כמו שקרה עם פרסום תעודת שכטר בשנת 1912 או מכתב קייב על ידי גולב ופריצק בשנת 1982.⁷¹ אולם לא בהכרח דרוש גילוי של מקורות שלא נודעו כלל עד כה. המפנה עשוי להתחולל בעקבות עיון חדש במקורות הידועים בתחומים אחרים של המחקר, ושלא נכללו עד כה בקורפוס המקובל של עדויות היסטוריות הנוגעות למוצאם של יהודי רוסיה, מפני שאין בהם עדויות ישירות בעניין. אך המידע על יוצריהם של מקורות אלה – שיש לבררו באמצעות פרשנות מדוקדקת הנסמכת על מידע וכלים מתחומי מחקר מגוונים – עשוי לתרום להארת המסורת התרבותית של יהודי רוסיה.

64 על המונח 'כנען' שציין בימי הביניים ארצות סלאויות ראו: יקובסון והאלה.

65 אור זרוע, א, סי' קצו; לפרשנויות שונות ראו: סטאר, עמ' 192-193; קופפר ולוויצקי, עמ' 40-49.

66 קופפר ולוויצקי, עמ' 129-136.

67 מאן, טקסטים, א, עמ' 50, שורות 44-45 (בקטע, שמאן תיארך למאה האחת עשרה, מדובר על מחלוקת בין רבניים לקראים בביזנטיון). השוו עדויות על סוחרים נוצרים מרוסיה בביזנטיון: וסיליב, עמ' 326-329.

68 ראו גם: מרמורשטיין, עמ' 95; מאן, יהודים, ב, עמ' 192.

69 לאזכור ב'אור זרוע' ראו לעיל, הערה 65; פטריקין, עמ' 106-108, טז.

70 לשרידים אפשריים של מורשת יוונית-יהודית המשתקפת בלשוניות היהודים במזרח אירופה ראו: ויינרייך, תולדות, א, עמ' 86-87; וקסלר, עמ' 13-58.

71 כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. Box 35, No. 38, ראו: שכטר; כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.122, ראו: גולב ופריצק.

בכוונתי להציג כאן מקורות שטרם הובאו לדיון בנושא: ספרי מקרא רוסיים מן התקופה הנדונה המאופיינים על ידי שתי תכונות סותרות לכאורה. מחד גיסא ניתן לקבוע בוודאות שהם תורגמו מיוונית, ומאידך גיסא התרגומים הם בעלי צביון יהודי מובהק.

אין ספק שמקורות התרגומים הללו הם טקסטים יהודיים-יווניים, וסביר מאוד שהם הועברו למתרגמים רוסים ישירות מידי יהודים בעלי תרבות יוונית,⁷² כי הרי קשה להסביר את התופעה הייחודית הזאת על ידי תיווך יווני-נוצרי: המקורות הללו לא נתגלו בין ספרים יווניים-נוצריים, והיה להם תחליף נפוץ ומקובל במסורת הנוצרית. לפיכך לא סביר שהתקיימו כל התנאים שהיו דרושים לתיווך בידי נוצרים – ממסירת טקסטים בעלי אופי יהודי לספרות ביונסיות נוצריות ועד להעברה דווקא של אותם הטקסטים לידי רוסים.⁷³

השימוש ביוונית הן בכתב עברי והן בכתב יווני בתרבות הכתובה של יהודי ביוזנטיון ידוע ומפורסם.⁷⁴ ואף ניתן לציין במסורת היהודית-היוונית תופעות מיוחדות המקבילות דווקא לאלה המשתקפות בטקסטים הרוסיים הנדונים.

אחד הטקסטים שיכולים להצביע על קשר בין מסורת יהודית ביונסית לבין הספרות הסלאונית הצעירה הוא מגילת אסתר הסלאונית הראשונה, שהיא היחידה במסורת הסלאונית עד המאה החמש עשרה.⁷⁵ המגילה השתמרה בכתבייד רוסיים המתוארכים החל מן המאה הארבע עשרה, אך את אבי-הטקסט שלה ניתן לייחס לתקופה קדומה יותר.⁷⁶

כמעט מאה שנה נמשכת המחלוקת על מקור התרגום הזה. הטקסט קרוב למגילת אסתר העברית יותר מאשר לכל גרסה אחרת של המגילה, ואין בידינו גרסה יוונית הדומה לו – לפיכך שיערו מספר חוקרים שזהו תרגום ישיר מעברית. אך ההתאמה בין אסתר הסלאונית לטקסט העברי אינה מושלמת. הנחת קיומו של תרגום יווני מתווך מסייעת בפתרון בעיות פרשנות הטקסט והתאמתו למקור העברי. השערה זאת הוצעה לראשונה על ידי אלכסיי סובולווסקי ופותחה משמעותית על ידי משה אלטבאואר, משה טאובה והוראס לאנט.⁷⁷ אולם כיוון

72 ניתן להניח שיהודים שימשו כאן לפחות כמעבירי כתבייד. סביר פחות שהתרגומים בוצעו על ידי יהודים. במקרה זה העדפה של מקור יווני על עברי דורשת הסברים נוספים (הזמנה נוצרית, אי ידיעת השפה וכו').

73 ההנחה המבוססת היטב היא שהנצרות ומקורותיה הספרותיים הובאו לרוסיה בערוץ המרכזי והרשמי של הכנסייה הביזנטית. על קבוצות יהודיות-נוצריות בביוזנטיון ידוע לנו מעט מאוד, וכל שכן אין בסיס להניח את השפעתם ברוסיה; ראו: פינס ושקד; פינס, עמ' 211-487. לעיקר הספרות על היחסים בין הכנסייה הביזנטית לבין היהודים ראו: באומן, עמ' 27-28, הערה 46.

74 דה לאנג, וספרות שם. על תקופה מאוחרת יותר ראו: באומן, עמ' 164-168.

75 גם אם נקבל את הידיעות על כך שקירילוס ומתודיוס תרגמו את כל ספרי המקרא, אין ללמוד מכך שבתוכם הייתה מגילת אסתר; ראו: רודסטונסקי, עמ' 193-194. זאת מפני שבמסורת הכנסייה המזרחית לא הוכנסה אסתר לרשימות ספרי הקנן עד המאה התשיעית.

76 לפרסום הטקסט ולמחקר העכשווי של מגילת אסתר הסלאונית ראו: לאנט וטאובה, מהדורה; וכן: משצ'רסקי; אלכסייב, תרגומים; אלכסייב, קשרים; אלטבאואר וטאובה; לאנט וטאובה, תרגומים; לאנט וטאובה, אסתר; קוליק; לסן.

77 סובולווסקי; וראו הפניות בהערה בקודמת.

ההשערה הזו נתקל עד היום בביקורת,⁷⁸ ואביא כאן הוכחות חדשות לבידור המצע (Vorlage) של הספר.

לדוגמה הטקסט העברי של אסתר א, כ: 'וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן', תורגם לסלאווית ללא התאמה להקשר: i vsě zeny vŭzložatŭ sramotu na muži svoi – 'וכל הנשים ישימו בושה על בעליהן'. המילה הסלאווית 'בושה', sramota, 'עומדת בתרגום כנגד המילה 'יקר' בעברית. הדבר נובע מפרשנות מוטעית של שם העצם היווני הרב משמעי ἐντροπή – 'יראת) כבוד' וגם 'בושה' (מקרה מובהק של אנטיסמיה [lenantiosemia]). המילה תורגמה במקורות סלאוויים אחרים פעמים רבות ל-sramota, 'בושה'.⁷⁹ כנראה המילה היוונית הייתה מוכרת למתרגם רק מקבוצה מצומצמת של מקורות: בתרגום השבעים ובעברית החדשה ἐντροπή באה רק במשמעות אשר הובאה באסתר הסלאווית.⁸⁰ דוגמה נוספת היא המילה העברית 'חור' (אסתר א, ו), שתורגמה לסלאווית: bobrŭ, 'בוה'. לפי הפרשנויות הקדומות והימי ביניים מילת 'חור' כאן, כמו 'תכלת' ו'ארגמן' הסמוכות לה, מסמנת סוג צבע: לבן לפי התלמוד הבבלי,⁸¹ וכנראה כחול (aerii coloris) לפי תרגומו של היירונימוס (וולגטה). המילה καστόριον, 'בוה' היוונית, פירושה גם לפי מילון של סוידס ἐίδος βάφης ἀπὸ τῆς κογχύλης – 'סוג צבע [הנוצר] מרכיכה'.⁸² המתרגם היווני בחר אפוא במילה נדירה מאוד לתרגום מילה עברית נדירה, המתועדת רק פעמיים במקרא.⁸³ טקסט התרגום מעיד לא רק על לשון מקורו, אלא גם על התנאים התרבותיים שבהם נוצר ושימש. אשווה את הטקסט העברי והטקסט הסלאווי של אסתר ט, טז-יז (ההדגשה שלי):

טקסט עברי

ושאר היהודים אשר במדינות המלך נקהלו ועמד על נפשם ונוח מאיביהם והרוג בשנאייהם חמשה ושבעים אלף ובבזה לא שלחו את ידם: ביום שלושה עשר לחדש אדר ונוח בארבעה עשר בו ועשה אתו יום משתה ושמחה

טקסט סלאווי

i ostatky ijuděi iže po zemlěmŭ carě sŭbraša sę i stojaxu pokoixŭ svoixŭ I ubi kŭždo neljubimogo 70 i 5000 i vŭ polonŭ ne poděša rukŭ svoixŭ: vŭ dni 13 měsěca adara **gověxu** (rekomago marta) i upočiša 14 i tvoriša dñi pitŭvinyi i veselinyi

78 בעיקר בעבודותיו של אלקסייב, ראו: אלקסייב, קשרים; אלקסייב, תרגומים.

79 ראו הערך אצל: מיקלושיץ; סרנווסקי.

80 ראו הערך אצל: חץ ורדפת; מולטון וגדן. בטקסט היווני המשוער היה כנראה הצירוף ἐντροπή αἰσῶν αὐτῶ ἀπονέμειν. השוו אצל איגנטיוס איש אנטיוכיה: ἀπονέμειν αἰσῶν αὐτῶ ἀπονέμειν (איגנטיוס [Epistola ad Magnesiois], ג, א).

81 מגילה יב ע"א.

82 ראו הערך אצל: סוידס.

83 הדוגמאות הן מעבודתי שפורסמה ברוסית; ראו: קוליק. להוכחות נוספות לקיומו של המקור היווני של מגילת אסתר הסלאווית ראו: לאנט וטאובה, מהדורה, עמ' 76-79.

תרגום מסלאווי

ושאר היהודים אשר בארצות המלך נקהלו ועמדו על שלומם והרג כל אחד את שונאו ע' וה' אלף ובביזה לא הרימו את ידם. ביום י"ג לחודש אדר, הקרוי מרס, צמו ונוח בארבעה עשר ועשו יום משתה ושמחה

את ראשית פסוק יז, שבטקסט העברי הוא המשך של המבנה התחבירי שבפסוק הקודם, הפך המתרגם למשפט עצמאי על ידי הוספת מילה: gověxu, 'צמו'.

תענית ב"ג באדר, תענית אסתר, הוזכרה לראשונה במאה השמינית, בספר 'שאלות דרב אחאי גאון', ותאריך התענית נקשר שם לפסוקים המובאים לעיל: 'כולן מתענין בשלושה עשר באדר דאמרי ר' שמואל בר רב יצחק שלושה עשר זמן קהילה לכל חי, שנאמר היהודים אשר במדינות המלך נקהלו ועמד על נפשם... ביום שלושה עשר לחודש אדר. מהיא קהילה? יום תענית'.⁸⁴ לצורך דינוי חשוב להדגיש שתענית אסתר לא תועדה לפני המאה השמינית, והמקור היהודי-היווני המשוער (או לפחות התחיבה [אינטרפולציה] על תענית י"ג באדר) לא יכול היה להיווצר בתקופה העתיקה כאשר ב"ג באדר חל יום ניקנור, האסור בתענית.⁸⁵ אם כן בצורתו הנוכחית עוצב הטקסט כנראה כבר אחרי עידן הקשרים הספרותיים בין יהודים לנוצרים בתקופה ההלניסטית.

עדות אפשרית נוספת לכך שהספר באחד משלבי מסירתו נועד לשימוש על ידי יהודים יש בנוסחו לאסתר ט, כא:

טקסט עברי

לְקִים עֲלֵיהֶם לְהִיּוֹת עֲשִׂים אֶת יוֹם אַרְבַּעַה עֶשֶׂר לַחֹדֶשׁ אֲדָר וְאֶת יוֹם חֲמִשָּׁה עֶשֶׂר בּוֹ
בְּכָל שָׁנָה וּשְׁנָה

טקסט סלאווי

ustaviti im abyša tvorili dñii 14 vsěku godinu i godinu

תרגום מסלאווי

לקיים עליהם לעשות ימי י"ד בכל שנה ושנה

מן הטקסט המקראי שקובע כי יש לחוגג את פורים ב"ד ובט"ו באדר הוצא תאריך שושן פורים, שאינו נחגג אלא 'בכרכין המוקפים חומה מימות יהושוע בן נון'.⁸⁶ בשני המקרים מסתמנת מגמה להכניס לתרגום, שנועד כנראה לקריאה בבתי כנסת, מידע הלכתי הנוגע לענייניו של היום. הכנסת פרשנות מסורתית לטקסט התרגום היא תופעה שכיחה בתרגומי המקרא היהודיים.

84 מירסקי, עמ' 222.

85 מכבים ב טו, לו; קדמוניות היהודים יב, 402-405; מגילת תענית, עמ' 346; בבלי, תענית יח ע"ב; מסכת סופרים יז, ג.

86 משנה, מגילה א, א.

על קיום מגילת אסתר יוונית השונה מזו שבתרגום השבעים העידו כבר חז"ל, שציטטו את אסתר בתרגומו של עקילס.⁸⁷ וכבר בתלמוד הבבלי יש היתר לקריאה ליטורגית של המגילה דווקא ביוונית:

משנה: ... קראה על פה קראה תרגום ככל לשון לא יצא אבל קורין אותה ללועזות בלעז... גמרא: ... קראה תרגום לא יצא וכו': היכי דמי אילימא דכתיבה מקרא וקרי לה תרגום היינו על פה לא צריכא דכתיבה תרגום וקרי לה תרגום [לאיזה מקרה הכוונה? אם המגילה כתובה בעברית וקוראים אותה בתרגום, הרי הדבר זהה למקרה של קריאה בעל-פה (המפורש לעיל), אבל כאן הכוונה למקרה אחר – כשהיא כתובה בתרגום וקוראין אותה בתרגום]: אבל קורין אותה ללועזות בלעז וכו': והא אמרת קריאה בכל לשון לא יצא רב ושמואל דאמרי תרוייהו בלעז יוניי ווהלא אמרו לעיל שהקריאה בכל לשון אינה מוציאה ידי חובה? (אבל) רב ושמואל הסכימו שבמושג לעז מתכוונים ליוונית (כיצא מן הכלל).⁸⁸

ידוע שבקהילות דוברי יוונית לא הייתה זו אפשרות תאורטית בלבד. השפה היוונית שימשה לקריאה ליטורגית, לתפילה וללימוד הן בתקופה ההלניסטית והן בביזנטין בימי הביניים.⁸⁹ ואפילו השתמרה עדות על קריאת המגילה ביוונית בפורים במאה השש עשרה:

נשאלתי במה שנהגו בקצת מהקהילות בימי הפורים... ובט'ו אין קורין את המגילה בלשון הקודש אלא בחבר[רה] שיש להם לועז יוני... והיאך נתפשט המנהג הוא ביניה[ם]... איפשר שהראשונים שנהגו מנהג זה היו קורא[ים] אותה בשתי לשונות לשון הקודש ולעז יוני... וברוב הימים חשבו שקריאת יוני עקר ולא חשו אל קריאת לשון הקודש... נהגו לקרותה בב' הלשונות והבאים אחריהם חשבו דלא זו שבלשון הקודש מוציא[ה] אלא זו שבלשון יוני... הוגד אלי שפשפשו אחר הסדורים הקדמונים אשר להם ונמצא כתוב על מגילה זו בלשון יון כשחל יום שני שבת קורין את המגילה הזאת ויש שקורין אותה אפילו בחול.⁹⁰

ויש בעדות זו גם התייחסות לתחיבות הלכתיות לקריאת המגילה: 'נהגו לקרות מגילה זו [יוונית] ובכללה שאלת ודרש[ו] ענינו של יום', בדומה למצוי בדוגמאות שהבאתי לעיל. מגילת אסתר לא הייתה כנראה ספר המקרא היחיד שהגיע לאוסף הספרים של הכנסייה הרוסית מידי יהודים ביוזמים. החומש הסלאווי-המזרחי (הרוסי) משקף כנראה תהליך דומה. כמו במקרה של מגילת אסתר מדובר כאן הן על תבנית טקסטואלית המיוחדת למסורת היהודית בלבד והן על תכונות המצביעות על שימוש של יהודים בטקסט.

87 אסתר רבה א, ו. הסבר אפשרי נוסף לתפוצת המגילה היוונית באסיה קטנה ראו: בריסכבא, עמ' 395-402.

88 מגילה יז ע"א – יח ע"א.

89 קלורני, עמ' 29-38; שרף, עמ' 178-181; דה לאנג.

90 שו"ת ראנ"ח מים עמוקים, סי' עט; הוזכר על ידי גלנטה, עמ' 39. ראו: טאוובה ולאנט, מהדורה, עמ' 4; קוליק, עמ' 76-78.

התבנית הטקסטואלית של חומש, היינו כתביד המכיל רק את חמשת חומשי תורה, ייחודית למסורת הרוסית בין כל המסורות הנוצריות של אירופה (ובמזרח היא ידועה רק בכתביד סוריים). התופעה אינה מוכרת לא במסורת היוונית ולא במסורת הסלאונית הדרומית, שבהן הועתקו ספרי תורה ללא יוצא מן הכלל בתוך התבנית הרחבה יותר של שמונה ספרים היסטוריים (Octateuch). מאפיין ייחודי נוסף של החומש הרוסי הוא חלוקה לפרקים הוזהים לפרשות החדשנות שבחומש היהודי.⁹¹ הואיל והחלוקה הזאת נתגלתה ברוב כתביהיד שהשתמרו, אין להסבירה בעיבוד מאוחר.⁹² ועם כל זאת שפת התרגום מעידה ללא כל ספק שהחומש הרוסי תורגם מיוונית. אך שלא כבמגילת אסתר טקסט החומש תואם את גרסת תרגום השבעים ולא תרגום יהודייווני מאוחר יותר.

בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להתרגם כל צורכה אלא ביוונית,⁹³ וחז"ל העדיפו את תרגום עקילס. גם בימי הביניים חיברו היהודים תרגומים חדשים והעדיפו אותם כנראה על תרגום השבעים, מסיבות שונות: בשל היותו בשימוש הכנסייה, בגלל הבדלים בינו לבין הטקסט המסורתי ועקב התיישנות לשונו. ואף על פי כן גם בימי הביניים לא חדלו יהודים לגמרי להשתמש בתרגום השבעים. עדויות על כך ניתן למצוא בחקיקה ביוזנית המתייחסת ליהודים. יוסיטיאנוס, בהסתמכו לדבריו על מחלוקת שבין היהודים ובין עצמם, ציווה ותמך בכוח מלכותו במנהג הקריאה הליטורגית של התרגום, והמליץ להשתמש דווקא בתרגום השבעים, אף שלא אסר על תרגום עקילס. החקיקה הזאת נתחדשה ב-Basilica (הקודקס המעודכן של החקיקה הביזנטית, מסוף המאה התשיעית), ובין אם יושמה ובין אם לאו, יש בדבר כדי להצביע על קיום התופעה.⁹⁴

קשה לשער היום באילו נסיבות נמסרו מקורות יווניים-יהודיים של שני הטקסטים הללו לידי רוסים. יש להניח שקשר עם יהודים, נציגים מקומיים של התרבות הביזנטית (כולל גישה לאוספי ספריהם), היה בשלב מסוים ומין יותר מקשר עם קונסטנטינופול הרחוקה. האם היה אפוא 'ערוץ' יהודי במגעי תרבויות בתחום התרבות הביזנטית ולהשפעה ביוזנית ברוסיה בראשית התפתחותה התרבותית? יש לשקול גם באיזו מידה שרידי עדויות על שיתוף פעולה כזה בשולי תחום התרבות הביזנטית עשויים להאיר את המציאות במרכז.

מקרים דומים של שותפות תרבותית יהודית-נוצרית, שבאה לידי ביטוי בין השאר בפעילות תרגום (אך מעברית), תועדו ברוסיה לפחות החל מהמאה הארבע עשרה, ומהמאה החמש עשרה עד המאה השבע עשרה מתרבות הידיעות על מקרים כאלה.⁹⁵ ברור היום שחלק מאותם מקרים של שותפות תרבותית היו פועלם של מצדדי תנועת המתייחדים

91 כך לדוגמה בשבעה עשר מתוך עשרים כתביהיד של ספר בראשית שהיו ידועים למיכאילוב הייתה חלוקה לפרשות, החלוקה משתקפת גם בתנ"ך של גנאדי, אוסף ספרי המקרא המלא הראשון אצל הסלאווים; ראו: מיכאילוב, עמ' lxxxvii-xxi; מתיסן, עמ' 197-198; אלקסייב, ביקורת, עמ' 182-183.

92 וזאת השערתו של תומסון, התואמת את תפיסתו הכללית המייחסת את רוב המגעים בין יהודים לרוסים לתקופת המתייחדים, ראו: תומסון, עמ' 653.

93 ירושלמי, מגילה א, ח (עא ע"ג).

94 Novella 146, ראו: שול וקרול, עמ' 714-717; וכן: סטאר, עמ' 145.

95 אלקסייב, תרגומים; אלקסייב, קשרים; לאנט וטאובה, תרגומים וספרות שם.

בנובגורוד ובמוסקוה, שעמדו כנראה בקשר אידאולוגי ותרבותי עם יהודי רוסיה הליטאית.⁹⁶ השאלה אם יש לקשור את החומר המובא לעיל לידיעות אחדות על קבוצות יהודיות-נוצריות בביזנטיון מצד אחד או למגעים יהודיים-נוצריים ברוסיה בתקופה מאוחרת יותר מצד אחר, דורשת מחקר נוסף.

96 ראו: טאובה, מתייהדים. ובחלק מהמקרים גם ניכרות 'עקבות ביזנטיות'. כך טאובה מצא שזכריה בן אהרן הכהן מקיוב (שכתבי ידו מאופיינים בתכונות פלאוגרפיות ביזנטיות) היה קשור למפעל התרגומים מעברית לסלאויות של החיבורים שהיו בשימוש המתייהדים הרוסיים. ראו: טאובה, לוגיקה, עמ' 48, 50. והשוו: קופפר, ושם על קשרים ספרותיים אפשריים של יהודי ביזנטיון עם מזרח אשכנז במאה הארבע עשרה. והחמש עשרה.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אטינגר, משה Shmuel Ettinger, 'Moses of Kiev', *Encyclopedia Judaica*, XII, Jerusalem 1992, col. 433-1971
- אטינגר, רוסיה שמואל אטינגר, 'רוסיה הקייבית', בצלאל רות וצבי ברס (עורכים), תקופת האופל: היהודים באירופה הנוצרית 711-1096 (היסטוריה של עם ישראל, סדרה שנייה: ימי הביניים, ב), תל-אביב תשל"ג, עמ' 187-189
- איגנטיוס Thomas W. Crafer (ed.), *The Epistles of St. Ignatius*, London and New York, 1919
- אלטבאואר Moshe Altbauer, *The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnus Codex 262)*, Jerusalem 1992
- אלטבאואר וטאובה —, & Moshe Taube, 'The Slavonic Book of Esther: When, Where, and from what Language was it Translated?', *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984), pp. 304-320
- אלקסייב, ביקורת Anatoly A. Alekseev, *Tekstologija slavjanskij Biblii* (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte: Slavistische Forschungen, 24), St. Petersburg 1999
- אלקסייב, קשרים —, 'Russko-evrejskie literaturnye svjazi do 15 veka', Wolf Moskovich, Shmuel Shvarzband & Anatoly Alekseev (eds.), *Jews and Slavs*, I, Jerusalem 1993, pp. 44-75
- אלקסייב, תרגומים —, 'Perevody s drevneevrejskikh originalov v drevnej Rusi', *Russian Linguistics* 11 (1987), pp. 1-20
- אמרן-טדג'הי Rica Amran-Tedghi, 'Un estudiante ruso en la Yesiba de Toledo en tiempos de Asher ben Yhiel, ha-Rosh', *Anuario de Estudios Medievales* 20 (1990), pp. 9-13
- ארטמנוב Mikhail I. Artamonov, *Istoriija khazar*, Leningrad 1962
- ארכיפוב Andrei Arkhipov, *Po tu storonu Sambaiona*, Oakland, Calif. 1995
- באומן Steven B. Bowman, *The Jews of Byzantium (1204-1453)*, Alabama 1985
- בור Carolus de Boor (ed.), *Theophanis Chronographia*, I-II, Leipzig 1883-1885
- בוריסוב Andrei Ja. Borisov, 'K voprosu o vostochnyx elementakh v drevnerusskoj literature', *Palestinskij sbornik* 29 (1987), pp. 154-166
- בירנבאום, בעיות Henrik Birnbaum, 'Some Problems with the Etymology and the Semantics of Slavic Zid "Jew"', *Slavica Hierosolimitana* 7 (1985), pp. 1-11

- , 'On Some Evidence of Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia', *Viator* 4 (1973), pp. 225-255
- Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, I-XVIII, Philadelphia 1952-1983
- Julius Brutzkus, 'Pershi zvistki pro evreiv u Polshi ta na Rusi', *Istorichna sekcija AN URSR: Naukovyj sbornik na rik* 1927, XXVI, Kiev 1927, pp. 3-11
- , 'Der Handel der westeuropäischen Juden mit dem Kiev', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 3 (1931), pp. 97-110
- , 'Trade with Eastern Europe, 800-1200', *The Economic History Review* 13, 1-2 (1943), pp. 31-41
- בצלאל בריכוכבא, 'על חג הפורים ועל מקצת ממנהגי סוכות בימי הבית השני ואחריו', ציון סב (תשנ"ז), עמ' 387-407
- Izrail' Berlin, *Istoricheskie sud'by evrejskogo naroda na territorii russkogo gosudarstva*, Petrograd 1919
- , 'Evrei v Juzhnoj Rusi v epokhu Kievskogo i Galitsko-Volynskogo gosudarstva', *Istorija evreev v Rossii*, II, 1 (Istorija evrejskogo naroda, 12, 1), Moskva 1921, pp. 113-154
- , 'Evrei v Juzhnoj Rusi do obrazovanija Russkogo gosudarstva', *Istorija evreev v Rossii*, II, 1 (Istorija evrejskogo naroda, 12, 1), Moskva 1921, pp. 1-84
- German M. Baratz, *Sobranie trudov po voprosu o evrejskom elemente v russkoj pis'mennosti*, I-II, Paris 1924-1927
- Sergei A. Bershadskij, *Dokumenty i materialy dlja istorii evreev v Rossii*, I: *Dokumenty i registry k istorii litovskikh evreev (1388-1550)*, St. Petersburg 1882
- Shlomo D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I, Berkeley 1967
- Norman Golb & Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca & London 1982
- Peter B. Golden, 'A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century', *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984), pp. 474-486
- Maksymilian Gumplovicz, *Początki religii żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1903
- משה גיל, במלכות ישראל בתקופת הגאונים, ירושלים תשנ"ז
- Abraham Galante, *Les Juifs de Constantinople sous Byzance*, Istanbul 1940
- Iulii Gessen, *Istorija evrejskogo naroda v Rossii*, I, Petrograd 1916
- אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה
- Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, I-XI, Leipzig 1853-1876
- Michael J. de Goeje (ed.), *Ibn al-Fakih, Kitab al-buldan* (Bibliotheca geographorum Arabicorum, 5), Leiden 1885
- ניקולס דה לאנג, 'שם ויפת', על יהודים והלשון היוונית, פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 5-20
- יוסף דן (מהדיר), כתב תמים: כ"י פאריס 711, ר' משה תקו (קונטרסים, מקורות ומחקרים, 61), ירושלים תשמ"ד
- ברנבאום, עדויות
- ברון
- ברוצקוס, ידיעות
- ברוצקוס, מסחר א
- ברוצקוס, מסחר ב
- בריכוכבא
- ברלין, גורל
- ברלין, קייב
- ברלין, רוסיה
- ברץ
- ברשדסקי
- גויטיין
- גולב ופריצק
- גולדן
- גומפלוביץ
- גיל
- גלנטה
- גסן
- גרוסמן
- גרץ
- דה חויה
- דה לאנג
- דן

- הברמן
הץ ורדפת
אברהם מ' הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו
Edwin Hatch & Henry A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and other Greek Versions of the Old Testament*, Graz 1975
- הרכבי, חדשים
אברהם א' הרכבי, חדשים גם ישנים: מקורות ומחקרים בתולדות ישראל וספרותו, ירושלים תש"ל (דפוס צילום)
- הרכבי, יהודים
—, היהודים ושפת הסלאווים: מדרשות וחקירות בני ישראל בארץ רוסיא, ילנה תרכ"ו
- הרכבי, לשון
Avraam Ja. Garkavi, *Ob jazyke evreev zhivshikh v drevnee vremja na rusi i slavyanskikh slovakh vstrechaemykh u evrejskikh pisatelej*, St. Petersburg 1865
- ויינריב, יהודי פולין
ויינריב, ראשית
Bernard D. Weinryb, *The Jews of Poland*, Philadelphia 1973
—, 'The Beginnings of East European Jewry in Legend and Historiography', Meir Ben-Horin, Bernard D. Weinryb & Solomon Zeitlin (eds.), *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*, Leiden 1962, pp. 445-502
- ויינרייך, יידיש
Max Weinreich, 'Yiddish, Knaanic, Slavic: the Basic Relationships', Morris Halle et al. (eds.), *For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, The Hague 1956, pp. 622-632
- ויינרייך, תולדות
וסילייב
מקס וינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך, א-ד, ניו-יורק 1973
Alexander A. Vasiliev, 'Economic Relations between Byzantium and Old Russia', *Journal of Economic and Business History* 4 (1931-1932), pp. 314-334
- וקסלר
חוולסון
Paul Wexler, *Explorations in Judeo-Slavic Linguistics*, Leiden 1987
Daniel A. Chwolson, *Corpus Inscriptionum Hebraicarum*, St. Petersburg, 1882
- טאובה, גוניס
טאובה, חיי משה
Moshe Taube, 'O genezise odnogo rasskaza v ostave Ellinskogo letopisca vtoroj redakcii (o vzjatii Ierusalima Titom)', Wolf Moskovich et al. (eds.), *Russian Literature and History: In Honour of Professor I. Serman*, Jerusalem 1989, pp. 146-151
—, 'On the Slavic Life of Moses and its Hebrew sources', Wolf Moskovich et al. (eds.), *Jews and Slavs*, I, Jerusalem & St. Petersburg 1993, pp. 84-119
—, 'On Some Unidentified and Misidentified sources of the Academy Chronograph', Wolf Moskovich et al. (eds.), *Russian Philology and Literature presented to Prof. Victor D. Levin on his 75th birthday*, Jerusalem 1992, pp. 365-375
—, 'Which Hebrew Text of Algazel's Intentions Served for the Translation of the Slavic Logika?', Moshe Taube et al. (eds.), *Quadrivium: Festschrift in Honour of Professor Wolf Moskovich*, Jerusalem 2006, pp. 47-52
—, 'The Fifteenth-Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is there a connection?', Vyacheslav V. Ivanov & Julia Verkholtantsev (eds.), *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages* (UCLA Slavic Studies, 4), Moscow 2005, pp. 185-208
- טאובה, לוגיקה
טאובה, מת"הדים
Vladimir N. Toporov, *Svjatost i svjatyje v russkoj dukhovnoj kulture*, I, Moskva 1995
- טופרוב
טורפוסמן
Avraham M. Torpusman, 'Antroponimija i etniceskie kontakty narodov Vostochnoj Evropy v srednieveka', Mikhail A. Chlenov et al. (eds.), *Imja – Etnos – Istorija*, Moskva 1989, pp. 48-53
- יוסט
Isaak M. Jost, *Geschichte der Israeliten*, IX, Berlin 1826

- Roman Jakobson, 'Iz razyskanij nad starocheshskimi glossami v srednevekovykh evrejskikh pamjatnikakh', *Slavica Hierosolimitana* 7 (1985), pp. 45-46 יקובסון
- , & Morris Halle, 'The Term Canaan in Medieval Hebrew', *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday*, The Hague 1964, pp. 147-172 יקובסון והאלה
- Horace G. Lunt & Moshe Taube, 'The Slavonic Book of Esther: Translation from Hebrew or Evidence for a Lost Greek Text?', *Harvard Theological Review* 87 (1994), pp. 347-362 לאנט וטאובה, אסתר
- , *The Slavonic Book of Esther: Text, Lexicon, Linguistic Analysis, Problems of Translation*, Cambridge, Mass. 1998 לאנט וטאובה, מהדורה
- , 'Early East Slavic Translations from Hebrew', *Russian Linguistics* 11 (1988), pp. 147-187 לאנט וטאובה, תרגומים
- Yosef Lebanon, *The Jewish Travellers in the Twelfth Century*, Lanham, Md. 1980 לבנון
- יצחק ב' לוינון, תעודה בישראל, וילנה תקפ"ח לוינון
- Irina Lusen, *Kniga Esfir': k istorii pervogo slavjanskogo perevoda*, Uppsala 2001 לוסן
- מאיר לטריס (מהדיר), יוסף בן יהושע הכהן, עמק הבכא, קראקו תרנ"ה לטריס
- Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, Cincinnati 1931-1935 מאן, טקסטים
- , *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, London 1920-1922 מאן, יהודים
- Hans Lichtenstein, 'Die Fastenrolle: eine Untersuchung zur juedisch-hellenistischen Geschichte', *Hebrew Union College Annual* 8-9 (1931-1932), pp. 257-351 מגילת תענית
- August F. Mehren (ed.), *Cosmographie de Dimischqui*, St. Petersburg 1866 מהרן
- William F. Moulton & Alfred S. Geden, *A Concordance to the Greek Testament*, Edinburgh 1963 מולטון וגדן
- Aleksandr V. Mikhajlov, *Opyt izuchenija teksta knigi Bytija proroka Moiseja v drevneslavjanskom perevode*, Varshava 1912 מיכאילוב
- Franz R. Miklosich, *Lexicon Paleoslavenico-Graeco-Latinum*, Wien 1865 מיקלושיץ
- שלמה ק' מירסקי (עורך), שאילתות דרב אחאי גאון, ג, ירושלים תשכ"ד מירסקי
- Ivan I. Malyshevskij, *Evrei v juzhnoj Rusi i Kieve v X-XII vekakh* (Trudy Kievskoj dukhovnoj Akademii VI, 9), Kiev 1878 מלישווסקי
- Abraham Marmorstein, 'Nouveaux renseignements sur Tobiya ben Eliézer', *Revue des études juives* 73 (1921), pp. 92-97 מרמורשטיין
- Nikita A. Mescerskij, 'Otryvok iz knigi Iosippon v Povesti vremennykh let', *Palestinskij sbornik* 2 (1956), pp. 58-68 משצ'רסקי
- Robert Mathiesen, 'The Typology of Cyrillic Manuscripts (East Slavic vs. South Slavic Old Testament Manuscripts)', *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*, I, Columbus, Ohio 1983, pp. 193-202 מתיסן
- Karl F. Neuman, *Die Völker der südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1855 נוימן
- A. Sobolevskij, *Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV-XVII vekov* (Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovestnosti Imperatorskoj akademii nauk, 74), St. Petersburg 1903 סובולווסקי
- Hans Martinet (ed.), *De Vita Caesarum*, Düsseldorf 1997 סוטרניוס

Gottfried Bernardy (ed.), <i>Suidae Lexicon, Graece et Latine</i> , I-IV, Halle 1834-1853	סוידס
Joshua Starr, <i>The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204</i> , Athen 1939	סטאר
Izmail I. Sreznevskij, <i>Materialy dlja slovarja drevne-russkogo jazyka</i> , I-III, St. Petersburg 1893-1903	סרזנווסקי
אברהם נ' פולק, כוריה: תולדות ממלכת יהודים באירופה, תלאביב תש"ג	פולק
Dmitrij Abramovič & Dmitrij Tscižewskij (eds.), <i>Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters</i> (Slavische Propylän, 2), München 1964	פטריוקן
Shlomo Pines, <i>Studies in the History of Religion</i> , Jerusalem 1996	פינס
Shlomo Pines & Shaul Shaked, 'Fragment of a Jewish-Christian Composition from the Cairo Geniza', Moshe Sharon (ed.), <i>Studies of Islamic History and Civilization in Honour of Prof. D. Ayalon</i> , Jerusalem 1968, pp. 307-318	פינס ושקד
Charles Pellat (ed.), <i>Muruj al-Dahab</i> , I, Beyruth 1966	פלט
<i>Polnoe sobranie russkikh letopisej</i> , St. Petersburg, 1841	פסר"ל
Omeljan Pritsak, 'The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians', Howard Aster & Peter J. Potichn (eds.), <i>Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective</i> , Edmonton 1988, pp. 3-21	פריצק, יהודים
—, <i>The Origins of Rus'</i> , Cambrige, Mass. 1981	פריצק, מקור
Alexander Pereswetoŭ-Morath, <i>A Grin Without a Cat</i> , Lund 2002	פרסווסוף-מורת
Oleksander Tsynkalovskij, 'Materialy do arkeoholhii Volodymyrs'kogo povitu', <i>Zapysky naukovoŭ tovarystva imeny Shevchenka</i> 154 (1937), pp. 183-240	צינקלובסקי
Leonid S. Chekin, 'K analizu upominanij o evrejakh v drevnerusskoj literature XI-XII vekov', <i>Slavjanovedenie</i> 3 (1994), pp. 34-42	צקין, ניתוח
—, 'The Role of Jews in Early Russian Civilization in the Light of a New Discovery and New Controversies', <i>Russian History / Histoire Russe</i> 17 (1990), pp. 379-394	צקין, תפקיד
Alexander Kulik, 'O nesokhranivshejsja grecheskoj knige Esfiri', <i>Slavjanovedenie</i> 2 (1995), pp. 76-79	קוליק
אפרים קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות ה"ד-הט"ו, תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 147-113	קופפר
Franciszek (Ephraim) Kupfer & Tadeusz Lewicki, <i>Zródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów ærodkowej i wschodniej Europy</i> , Wrocław 1956	קופפר ולוויצקי
Hugo Kuchera, <i>Die Chasaren: Eine historische Studie</i> , Wien 1909	קוצ'רה
Pavel Kokovtsov, <i>Evrejsko-khazarskaja perepiska v X veke</i> , Leningrad 1932	קוקובצוב
Vittorio Calorni, 'L'Uso del greco nella liturgia del Giudaismo ellenistico e la Novella 146 di Giustiniano', <i>Annali di Storia del Diritto</i> 8 (1964), pp. 19-80	קלורני
John. D. Klier, 'Zhidi: Biography of a Russian Epithet', <i>Russian and East European Review</i> 60, 1 (1982), pp. 1-15	קליר
Samuel Kraus, <i>Studien zur Byzantisch-Jüdischen Geschichte</i> , Leipzig 1914	קראוס
יואל רבא, התרומה והתמורה: ארץ ישראל ועם ישראל בעולמה הרוחני של רוסיה בימי הביניים, תלאביב תשס"ג	רבא

- Franciszek Rawita-Gawronski, *Zydzi w Historji i Literaturze Ludowej na Rusi*, Warszawa 1923 רויטה-גברונסקי
- Ivan Rozhdestvenskij, *Kniga Esfir' v tekstakh evrejsko-masoretskom, grecheskom i slavjanskom*, St. Petersburg 1885 רוד'דסטוונסקי
- S.M. Gol'dshtein, Leopold A. Seva & M.G. Syrkina (eds.), *Regesty i nadpisi: Svod materialov dlja istorii evreev v Rossii (80 g. – 1800 g.)*, I, St. Petersburg 1899 ר"ג
- Ernest Renan, *Le Judaisme comme race et comme religion*, Paris 1883 רנן
- Rudolf Shoel & Wilhelm Kroll (eds.), *Iustiniani Novellae* (Corpus Iuris Civilis, 3), Berlin 1904 שול וקרול
- ספר אור זרוע השלם לרבנו יצחק ב"ר משה מוינא, ירושלים תשס"א-תשס"ו שו"ת מהר"ח אור זרוע
- שאלות ותשובות הראנ"ח השלם, ירושלים תשמ"ד שו"ת ראנ"ח מים עמוקים
- Ignacy Shipper, *Anfänge des Kapitalismus bei den abendländischen Juden um frühesten Mittelalter*, Wien & Leipzig 1907 שיפר
- Solomon Schechter, 'An Unknown Khazar Document', *Jewish Quarterly Review* 3 (1912), pp. 181-219 שכטר
- Andrew Sharf, *Byzantine Jewry: from Justinian to the Forth Crusade*, London 1971 שרף
- ישראל מ תא-שמע, 'ידיעות חדשות לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', ציון נד (תשמ"ט), עמ' 203-208 תא-שמע, ידיעות
- , 'לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', ציון נג (תשמ"ח), עמ' 347-370 תא-שמע, תולדות
- Francis J. Thomson, 'The Slavonic Translation of the Old Testament', Joze Krasovec (ed.), *Interpretation of the Bible: The International Symposium in Slovenia*, Ljubljana & Sheffield 1998, pp. 607-881 תומסון

